

שכתבן מין ומסור פסולין, שנאמר⁶ וקשרתם וכתבתם, כל שאין בקשירה אין בכתובה, ומשמע שהמסור אינו בקשירה, שהוא ככופר בכל התורה כלה, ודומה לאפיקורוס ולאומר אין תורה מן השמים.

והמורה⁷ אין גורס שם שפרשו מדרכי צבור, דה"ג לה בסדר עולם⁸: שפרשו מדרכי צבור כגון המינים והמסורות, שכלם פרשו מדרכי צבור הן נקראין, ופירשו מדרכי צבור לאו מילתא באנפי נפשה היא, ועיין מה שכתבתי שם⁹.

ורבינו משה כתב בפ"ג דהלכות תשובה¹⁰: ה' הן הנקראין מינין, האומר אין שם אלוה ואין לעולם מנהיג, והאומר שיש שם מנהיג אבל הם שנים או יותר משנים, והאומר שיש שם רבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה, וכן האומר שאינו לבדו ראשון וצור לכל, וכן העובד אלוה¹¹ זולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים.

ודבריו הן חוץ משטת התלמוד¹², ואמנם

הבא, ואלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחיית המתים¹ ואין תורה מן השמים ואפיקורוס. אי קשיא, דהא בפ"ק דר"ה² קא חשיב טובא, דאמרינן התם: אבל המינים והמסורות והמשומדים והאפיקורסים ושכפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים ושפרשו מדרכי צבור ושנתנו חיתתם בארץ החיים ושחטאו ושהחטיאו הרבים כגון ירבעם בן נבט וחבריו יורדים לגיהנם ונידונין בה לדורי דורות, שנאמר³ ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה, גיהנם כלה, והם אינם כלים, והכא לא חשיב כל הנך.

וי"ל שזה התנא כולל כלן בכלל אפיקורוס, שהפורשין מדרכי צבור בכלל אפיקורוס הם, וכן הנותנין חיתתם בארץ החיים, שמטילים אימתם על הבריות, והמסורות, כלם כפרנים הם, וקרינן בהו⁴ והנפש אשר תעשה ביד רמה, והם כמשומדים לכל התורה כלה, וכדאמרינן בפרק השולח גט⁵ ספר תורה תפילין ומזוזות

דכתיב והנשארים, ולא כל ישראל, משום קרובים, ר"ל דקרובים "לאותה עדות" אינם ראויין להעיד, וזה שהתורה הצריכה הכרזה הוא כדי שלא יבואו עוד עידי שקר אחרים להעיד לאותו דבר שהעידו עליו הזוממים, וקרובים בכלל אינם ראויים להעיד, אבל פסולין ראויים לו להיות כשרים שיכולין לעשות תשובה, ומ"ש רבינו: אבל זקן ממרא כל אדם ראוי ללמוד תורה כו', בא ליישב מה שהקשה בחידושי ר' דוד בונפיל: ותימא היא א"כ בזקן ממרא אמאי כתיב וכל העם דהא בעינן מופלא שבב"ד כלומר יושב בסנהדרין, מיישב זה רבינו שכל אדם ראוי ללמוד תורה ולהיות זקן ולהתחייב בהמראתו כו'. ונראה דלהכי מפרש רש"י גם פסולין ואינו חושש למה שכתב רבינו שיכולין לעשות תשובה, כי אם הם בדרגת בעלי תשובה אין הכתוב צריך להזהירם שישמעו ויראו כי בעלי תשובה לא יעידו עדות שקר ע"כ הכתוב מכיין לעבריינים שישמעו ויראו ולא יעידו שקר, ע"כ יפה פירוש רש"י דאיכא פסולין שאין ראויין לעדות.

1 לפנינו במשנה הגירסא: האומר אין תחיית המתים "מן התורה", וזו גירסת רש"י, וכן גריס רבינו בפסקיו בריש פירקין, רבינו כאן אינו גורס "מן התורה" וכן מזה"ה (הרי"ד) בפסקיו אינו גורס זה, וכן ליתא בהרבה כתבי יד, וכתב הרמ"ה באגרותיו (כתאב אל רסיאל עמוד סג): ואלו שאין להם חלק לעוה"ב הכופר בתחיית המתים, ואמרי לה האומר אין תחיית

המתים "מן התורה" והיא גרסת רש"י, וכתב בבאר שבע כי כל הפיסקא אינה מרש"י, אמנם היד רמה מעתיק כל לשון רש"י כמו שהוא לפנינו, וכן העתיק הר"י מלוניל ור"י אלמדרי. 2 ראש השנה יז א. 3 ישע"י טו כד. 4 במדבר טו ל. 5 גיטין מה ב. 6 דברים ו ח-ט. 7 רש"י ר"ה יז א ד"ה שפירשו. 8 סדר עולם סוף פרק ג. 9 רבינו בפסקיו לר"ה פרק א הלכה ב פיסקא ט מקיים ומפרש כפירוש רש"י לפי גרסתו בסדר עולם ח"ל: אבל הפורשין מדרכי ציבור "כגון" המינין והמסורות [והמשומדים] והאפיקור' ושכפרו בתחיית המתים ושנתנו חיתתם בארץ החיים כו', מפרש כל אלו בכלל פורשין מדרכי ציבור. אבל רבינו בפסקיו בפירקין הלכה ב פיסקא י מפרש: והפורשים מדרכי ציבור הם שאינם עומדים בצרת ציבור ופורשים מתעניינות ומצרותיהם וכאילו אינם מישראל, נראה דמפרש כן לפי מה שכתב כאן דכל אלו נכללו בכלל אפיקורוס, ופורשים מדרכי ציבור מתפרש יותר יפה שאינם עומדים בצרת ציבור. 10 רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז. 11 לפנינו ברמב"ם שם: וכן העובד כוכב או מזל זולתו וכו'. 12 נראה דכוונת רבינו להא דאמרינן בברכות ו א: אמר ר' אבין בר רב אדא אמר ר' יצחק מנין שהקב"ה מניח תפילין שנאמר נשבע ה' בימינו ובזרוע עוזו, בימינו זו תורה שנאמר מימינו אש דת למו, ובזרוע עוזו אלו תפילין שנאמר ה' עוז לעמו יתן כו', וכן אמרינן בראש השנה יז ב: שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור שיורד לפני התיבה

כי כן הדעת מכרעת, וכן פשוטן של מקראות, שהקדוש ברוך הוא אינו גוף ובעל תמונה כמו שנאמר¹³ ואל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו, וכל הדמיונות שראו הנביאים אינן אלא כדרך הנבואה, כמו שנאמר¹⁴ וכיד הנביאים אדמה, שהקדוש ברוך הוא היה מראה לו דמיון נכבד (לפי שלא ידע) [כדי שידע] הנביא כי זו הנבואה באה לו מאת הקדוש ברוך הוא, אבל עקר [הקדוש ברוך הוא] אין לו סוף [אולי צ"ל: גוף], וכן הדבר ידוע לכל חכמי לב, אבל מי שיטעה בכך ולא ירד לעמקו של דבר, ומבין המקראות כפשוטן וסבור שהקדוש ברוך הוא בעל תמונה, לא נקרא מין¹⁵, שאם כן הוא הדבר, איך לא פרסמה תורה על דבר זה ולא גלו חכמי התלמוד להודיע דבר זה בגלוי, ולהזהיר נשים ועמי הארץ על כך שלא יהוא מינים ויאבדו עולמן, הלא כמה אסורים קלים כגון אסור מוקצה וכיוצא בו, חברו חכמים כמה הלכות והרבו כמה דקדוקין להעמיד כל דבר על מכונו, ועל דבר זה שכל האמונה תלויה בו ויש בו כרת בעולם הזה ובעולם הבא, איך לא הורו חכמים על דבר זה בגלוי.

אלא ודאי לא הקפידו לכך, אלא יאמין אדם היחוד כפי שכלו, ואפילו הנשים כפי מיעוט שכלן, שאמר משה ע"ה¹⁶ שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, (ומשמע) [ושמע] לשון

והראה למשה סדר תפלה כו', הרי תיארו כבוד יתברך בתמונה. 13 ישעיה מ יח. 14 הושע יב יא. 15 דעת רבינו כדעת הרמב"ם וכ"ה דעת חז"ל שאין הקב"ה גוף, ומה שנדמה לנביאים בציור ותמונה כדי שידע הנביא אמיתת הנבואה, וכ"כ הר"ח בפירוש ברכות במה שאמרו מנין שהקב"ה מניח תפילין, מביאו אר"ז ח"א הלכות ק"ש אות ז, וז"ל: פר"ח זצ"ל שהקב"ה מראה כבודו לנביאיו וחסידיו באובנתא דליבא כדמות אדם יושב כדכתיב מימינו ומשמאלו כו', וכיון שנודע לנו כי מתראה לנביאים בענין הזה, נתברר לנו כי זה הראייה האמורה בראיית הלב ולא בראיית העין הוא, כי לא יתכן להאמר בראיית העין שנראית דמות להקב"ה, שנאמר ואל מי תדמיוני ואשוה (ישעי' מ כה) אלא ראייה היא בלב, כך יתכן לומר שאיפשר לאדם לראות בראיית הלב דמות כבוד בראש ועליו תפילין, והאומר ראיתי ראיית הלב היא כו', והאי דכתיב כי לא ראיתם כל תמונה ראיית העין. וכ"כ רב סעדי' גאון, מביאו ר"י הברצלוני בפירושו לספר יצירה, וז"ל: ומצינו בספר אחד מספרי רבינו

שמועה ולשון קבלה, שעל פי שמועה ועל פי קבלה יאמין דבר זה, ולא נתן משה תורה לישראל אלא בדרך אמונה ובדרך קבלה, וכן חכמי המשנה וחכמי התלמוד לא נתעסקו אלא בדרך קבלה ובדרך אמונה, ולא הורו לדרוש ולחקור על ענין (האלות) [האלהות] ועל ענין שאר החכמות כלל, ואם היו יחידים שהיו בקיין בהם לא היו מורין בהם לרבים, שלא צותה תורה להורות על אלה הדברים.

הנה מה אמר הצדיק¹⁷ והחכמה מאין תמצא וגו', אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה¹⁸, ויאמר לאדם הן יראת ה' היא חכמה וסוד מרע בינה¹⁹, הא לך בפירוש, שלא נברא האדם אלא לירא מהקדוש ברוך הוא ולסוד מרע, ולא להתבונן במעשי הנוראים של הקדוש ברוך הוא, וחכמי ישראל שהיו בקיין באלה החכמות, סתמום וסתרום, ולא רצו לפרסמם לרבים, ולא חששו ללמד לשום אדם שאין הקדוש ברוך הוא גוף, שאין חשש בדבר זה כאשר ביארתי.

ומה שכתוב²⁰ ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה, לא בא הכתוב להזהיר אלא שלא לעשות תמונה, כמו שכתוב בסוף הפסוק²¹ פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל, אבל אם יחשוב אדם שהקדוש ברוך הוא בעל תמונה, לא הקפידה תורה בכך, וכמה היו מחכמי התלמוד הקדושים שמהם

סעדי' גאון ז"ל שחיבר על טענות מין אחד שם רשע ירקב שאמר אותו הרשע על רבותינו ז"ל חכמי התלמוד חלילה וחלילה שהם היו נותנים דמות ותמונה לבורא העולמים יתעלה שמו כו', אבל טענתו על הא דאכתריאל לפי שהיה מוצא בתורה כי המקום הראה למשה ואהרן ונדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל אמרה התורה עליהן ויראו את אלהי ישראל, הכתוב כי ראו אור גדול דכתיב ומראה כבוד ה' כאשר אוכלת כו', והדמיונות שראו אלו הנביאים הם בדעות כל בעלי האמונה והיחוד אורות נבראות, וטעם החכמה בברייתן כדי לברר ולחזק האמונה לפני הנביא או הצדיק הרואה אותן כי הדבר הנשמע אליו הוא מאת ה' וכדברו הקדוש מפני האור הבהיר התלוי בו. גם דעת רבינו הוא כי הקב"ה אינו גוף כדעת הגאונים והרמב"ם, אלא משיב על הרמב"ם למה קורא מין למי שטועה בכך, וכדעת רבינו כ"ה דעת הראב"ד בהשגתו להרמב"ם שם עיי"ש. 16 דברים ו ד. 17 איוב כח יב. 18 שם כג. 19 שם כח. 20 דברים ד טו. 21 שם טז.

תצא תורה לישראל שלא נתנו לבם להתבונן בענין האלהות, אלא הבינו המקראות כפשוטם, ולפי תומם חשבו כי הקדוש ברוך הוא בעל גוף ותמונה, וחלילה שנקר' מינים לאשר נאמר עליהם²² לקדושים אשר בארץ המה וגו'.

ואמנם מה שכתב רבינו משה בפרק (ו) [א] מהלכות יסודי התורה²³, ופירש שם שהקדוש ברוך הוא אינו בעל גוף ותמונה, כלם דברים נכוחים הם¹⁵.

אבל מה שכתב בסוף הלכות תשובה²⁴ צריך האדם לייחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות המודיעין לו את קונו, וכן כתב ברוב מקומות, הדברים הללו אינן מדרך תורתנו, שחכמי התורה הזהירו שלא ללמד במעשה מרכבה ושלא לדרוש במעשה בראשית לרבים, כמפורש במסכת חגיגה²⁵, ולפיכך נזהרו חכמי ישראל הקדמונים מלחבר בהם שום ספר, ומה שהיו יודעים (כלו) בהם, כלו היה על פי הקבלה שהיו מקבלים יחידים, ולא מהספרים שחברו בהם חכמי אומות העולם, שהם נוטים כלן למינות, שאומרים אין תורה מן השמים, וגם חושבים שהעולם קדמוני וכופרין במה שכתוב בראשית ברא אלהים, וכל הענין.

והנה אריסטוטיליס, שהוא רבן על כל הפילוסופים ומימיו הם שותים וספריו הם הוגים, ודבריו הם דברי מינות, שהוא אומר שאין הקדוש ברוך הוא משגיח על בני אדם כמו שכתב בשמו רבינו משה במורה הנבוכים בפרק דעות בני אדם בהשגחה²⁶ אמר, שדעת אריסטו שהשגחת השם תכלה אל גלגל הירח, ועוד כתב שם שכל מה שתראה מענייני בני אדם המתחלפין יחשוב אריסטו שהם במקרה גמור, וזו מינות גמורה, שעוקרת כל התורה

כלה ואומ' לית דין ולית דיין, ועליו אמר דוד ע"ה²⁷ על מה נאץ רשע אלהים אמר בלבו לא תדרוש, וספריו ספרי מינות, ועליו ועליהם נאמר בתלמוד²⁸ ההוגה בספרים החצונים אלו ספרי מינים, ור"ע היה אומר ההוגה בהם אין לו חלק לעולם הבא, ואפילו אם היו חבריו חלוקין עליו, יתכן שחולקים במה שאמר אין לו חלק להעולם הבא, אבל מ"מ אסור להגות בהם, מפני שגמשך בהן למינות, ועוד ששטת התלמוד היא כר"ע בפרק ידיעות הטומאה²⁹ כאשר אני עתיד לבאר³⁰, ועל כאלה הספרים אמרו³¹ על אלישע (ד) אחר שהיו ספרי מינים נושרים מחיקו, ועוד אמרו³² ד' נכנסו לפרדס, ולא נכנס אחד ויצא בשלום אלא ר"ע לבדו, ואם החכמים הקדמונים שהיה לבם רחב כאולם והיו חסידי עליון, לא היו יכולים לעמוד באלה החכמות ואע"פ שהיו עסוקים בהן על פי הקבלה, כל שכן הדורות האחרונים שדמו לבם לנקב המחטוטות, שאי' יכולים ללמוד בהם אלא מספרי חכמי האומות שהם ספרי מינות, ואפילו דבר טוב אין ראוי ללמוד מהמינים שנאמר³³ הרחק מעליה דרכך, כמו שמפורש בפ"ק דע"ז³⁴, הוא שאמר הצדיק³⁵ אלהים הבין דרכה וגו', שאין דעתו של אדם משגת באלו החכמות, ואין לו לעסוק אלא בתורה שהיא יראת ה'³⁶, וכן אמר³⁷ הנביא ליהויקים מלך יהודה דן דין עני ואביון או טוב לו הלא היא הדעת אותי נאם ה', לפי שהיה יהויקים מקל בתורה ובמצוות והיה מפאר החכמות שיש בהן ידיעת האלוה, והיתה דעתו כדעת אריסטו, ואמר לו הנביא ידיעת הבורא אינה אלא לעשות צדקה ומשפט ולקיים התורה³⁸.

ורבינו משה שנתעסק באלה החכמות, אולי

הן יראת ה' היא חכמה וסור מרע בינה, הנה ביאר לך שאין דעתו שלאדם משגת לעמוד על עיקר החכמה ואולי יצא מדרך האמת וימשך למינות כדרך הפילוסופים ומוטב לו לפרוש מהם ולעסוק בתורה המלמדת יראת ה' וסור מרע. ³⁷ ירמ' כב טז. ³⁸ כן כתב רב האי גאון בתשובה לר' שמואל הנגיד (ספר מאור עינים לר"י דמן עכו פרשת וישלח כת"י שטרן, נעתק באוצר הגאונים חגיגה עמוד 65 בנספחים) וז"ל: אגרת הגאון השלם הוא רבינו הא"י גאון ז"ל בתשובתו אשר השיב על שאלת הנגיד ר'

22 תהלים טז ג. 23 הלכות יסודי התורה פ"א ה"ז והלאה. 24 רמב"ם הלכות תשובה פ"י ה"ו. 25 חגיגה יא ב. 26 מורה נבוכים ח"ג פרק יז. 27 תהלים י יג. 28 מכילתין ק ב. 29 שבעות טו ב. 30 להלן ק ב. 31 חגיגה טו ב. 32 שם יד ב. 33 משלי ה ח. 34 עבודה זרה יז א. 35 איוב כח כג. 36 זה לשון רבינו בפסקיו בפירקין הלכה ג פסקא ג: הלא תראה מה שאמר הצדיק והחכמה מאין תמצא ואי זה מקום בינה אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה ויאמר לאדם

מרום חסידותו ורוב צדקתו, ומפני חכמה יתירה שהיתה בו נכנס לשלום ויצא בשלום, ואעפ"כ נחשד בעיני גדולי חכמי ישראל, ולפי שהיה כל ימיו עסקו באלה החכמות דבק לבו בהם ונקשרה דרכו בדרכיהן, שכל אדם מתפתה ונמשך לבו לדבר שהוא מרגיל לבו תמיד, וגם יש חכמים גדולים מבני עמנו שהרגילו חכמת האיצטגניות, ומרוב ההרגל בה והכשר^{38*} שקבלו עליה נמשך לבם אחריה, ופרשו הרבה ממקראות התורה³⁹, בין חכמי משנה בין חכמי התלמוד שכל ישראל חיים על פיהם, הם משבחים ומפארים חכמת התורה על כל דבר, הלא תראה שמואל ירחינאה שאמר⁴⁰ נהירן לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא, ואעפ"כ לא היה מתפאר אלא בחכמת התורה, כמפורש בפרק גיד הנשה⁴¹, ששלח אצל ר' יוחנן עבורא דשתין שנין, שהיה מעבר הוא מדעתו ברוב חכמתו וברוב חשבונותיו, שעבור השנה היו עושין ב"ד בימים קדמונים ע"י חשבון וע"י רוב דקדוקים כמפורש לעיל בפ"ק⁴², ושמואל ברוב חכמתו היה מחשב העבור של ס' שנה ואעפ"כ לא היה מתפאר בכך, שהיה אומר השתא יימר חושבני בעלמא שדר לי, קם כתב ליה טעון תליסר גמלי ספיקי טרפתא, אמר עדיין אית לי רב בבבל, הרי שלא היה מתפאר בשאר החכמות רק בתורה, וגם בפרק ג' דתעניות⁴³ היה רבא משתבח בחכמת התלמוד והיה (תמיד) על כי לא נענה בתפילתו

להוריד מטר, והיה אומר בשני דרב יהודה כל תנויי דסדר נזיקין הוה, ואנן קא מתנינן שתא סדרי וקא מתנינן בעוקצין תלת עשר מתיבתא, הנה אלה היו גדולי עולם, וכל ישראל היו חיינן על פיהן, בין בדורות הקדמונים בין בדורות האחרונים, ולא היו מחשיבין אלא חכמת התורה בלבד, וכך היו מדמין, שאין הקדוש ברוך הוא משגיח אלא על חכמת התורה בלבד, וכיוצא באלה תמצא ברוב, וגם תורת משה רבינו ע"ה וכל ספרי הנביאים אינן מוכיחין ואינן מזרזין ואין מלמדן אלא על התורה ועל המצוות, וכל הכתובים גלויים על דבר זה, וההולכים דרך עקלקלות מוצאים לפעמים פסוקים סותרים ומהפכין אותן למה שירצו, כענין שעושין אומות העולם, שמהפכין דברי תורה למינות, והחסידים הגדולים העובדים את השם מאהבה, אינן על ידי שאר החכמות כמו שכתב רבינו משה, אלא מרוב הרגלן והתמדתן בתורה ובמצות, עד שנקבע בם דרכי ה' ואי' מתכוונן לדבר אחר.

ועל זה נאמר דרך משל⁴⁴ באהבתה תשגה תמיד, כאדם שנותן עיניו באשה ולבו מהרהר בה תמיד ונקשר לבו מאהבתה, כך המרגילין בדרכי ה', וכענין שאמר ר' פנחס בן יאיר שהיה מהחסידים הגדולים, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי נפרישות, נפרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה

שמואל ז"ל על לימוד חכמת הפילוסופיא וזה לשונו, וזה שאני מצוה את אדוננו הנגיד יחי לעד שלא יהא עסקך בחכמת ההגיון שזו מדה קשה וגוררת עברה ואסורה חז"ל, אבל יהא עסקך תמיד בתלמוד ובדקדוקי השמועות ובפלפולי התורה כמו שמתעסקין בכך הנאהבים והנעימים והנחמדים אלינו בני אלקירואן ובני ארצות המערב כו', ודע לך כי תקון הגוף ומישור הנהגת האדם הוא העסק במשנה ובתלמוד ואשר טוב לישראל, כי למוד התורה יועיל לעצמו ולחכמים שכמותו, ויועיל אף לעמי הארץ כי ימשכו לדרכי התורה והמצוה, ואשר יסיר לבו מהם ויתעסק בדברים ההם יסיר מעליו עול תורה ויראת שמים ויפסיד מאותן העניינים [הכתובים בספרים החיצוניים] כי יסלק מעליו עול התורה לגמרי, ומזאת (ההנהגה) [ההסרה] יארע לאדם שישבש דעתו עד אשר לא יחוש לעזיבת התורה והתפלה, אבל אותן שימסרו עצמם לתורה ויראת שמים

יצא להם מזה כי ינהיגו ההמון ליראת שמים ולאחרית טובה בלא פקפוק ולא ישימו שום ספק בהקב"ה, ואם תראה שאותן בני אדם המתעסקין באותן הדברים [ודרכי הפילוסופיא] יאמרו לך שהיא דרך סלולה וכוזה ישיגו ידיעת הכורא ית', לא תאבה ולא תשמע להם, ודע כי יכזבו לך באמת, ולא תמצא יראת חטא וענוה וטהרה וקדושה אלא באותן המתעסקין בתורה ובמשנה ובתלמוד כו', ומסיים: ואין לי להאריך באלו העניינים ובאלו הדברים כי כבר ידוע וגלוי הוא כי המתעסקים בתורות הם אשר ינהיגו את העם בדרך ישרה וכוזה די לך ע"כ לשון הגאון. תמים דעים דעת רבינו לדעת הגאון. ^{38*} מלה זו לא מובנת לי, ונראה שטעונה תיקון. ואולי צ"ל: והשכר. ³⁹ נרגש כאן חסרון מילים ואינני יודע להשלימו. ⁴⁰ גמרא ברכות נח ב. ⁴¹ תולין צה ב. ⁴² מכילתין י ב. ⁴³ תענית כד א. ⁴⁴ משלי ה יט.

לידין ענוה, ענוה מביאה לידי חסידות, וחסידות גדולה שבכלם, שנאמר⁴⁵ אז דברת בחזון לחסידיך, כמבואר פ"ק דע"ז⁴⁶.

והעוסקים באלה החכמות הולכים לעולם אחר טבעו ומנהגו שלעולם, לא יאמינו אלא מה שיראו בעינים, [כמו] שנאמר⁴⁷ כי בשריות לבי אלך, וכל שנוי טבע וחדוש ומעשה קשה בעיניהם מאד, וגן עדן הכתוב בתורה לא יאמינו אותו אלא דרך משל.

ושמעתי אומרים, גם רבינו משה נוטה ע"ז הדרך. וקשה בעיני מאד פה קדוש שיאמר כדברים האלה, שהרי התורה העידה עליו וסימנה אותו בסימניו ובמ(ב)צוריו, להוציא מלבן [של] נסוגי לב, ואם בא [מן] שאומר שהוא דרך משל, אם כן נוכל לומר כי כל התורה וכל המצוות דרך משל, כמו שיאמרו אומות העולם, וחכמי התורה אמרו⁴⁸ אין מקרא יוצא מידי פשוטו, שאע"פ שהרשות ביד כל אדם לדרוש המקרא בכל ענין שיכול לדרוש, כמו שאמרו⁴⁹ דרוש וקבל שכר, מ"מ פשוטו של מקרא הוא העיקר והוא האמת, שאין מקרא יוצא מידי פשוטו.

ואם באת לומר בגן עדן שהוא דרך משל אע"פ שהוא מסומן בנהרות, כל שכן שנוכל לומר על שאר המקראות שהן דרך משל, וזו כפירה גדולה היא, שהרי אמרו חכמים⁵⁰ האומר אין תורה מן השמים, ואפילו על פסוק או דקדוק אחד אין לו חלק לעולם הבא, והפותר המקראות דרך משל ומוציאן ממשמעותן כופר בהן, ומבטל כל התורה, ודומה לאומר אין תורה מן השמים⁵¹.

45 תהלים פט כ. 46 עבודה זרה כ ב. השלמתי לעיל ע"פ פסקי רבינו (כת"י) ע"ז שם. ושם מפרש רבינו מידות דר' פנחס בן יאיר וז"ל: אמרו חכמים זהירות מביאה לידי זריזות שאם הוא נזהר מן העבירות הבאות לידו סוף שהוא זריז עליהן שלא יבואו לידו כל עיקר. זריזות מביאה לידי נקיות שהוא גקי מכל חטא, ומכל הרהורים. נקיות מביאה לידי פרישות שהוא פורש עצמו מפילו מדברים המותרים. פרישות מביאה לידי טהרה שהוא טהר לב ואינו נמשך אחר התאוה. טהרה מביאה לידי קדושה שהוא קדוש וצנוע בדרכיו ובעל מדות טובות ועושה כל מעשיו לשם שמים. קדושה מביאה לידי יראת חטא שהוא ירא וחרד גבור ומושל ביצרו. יראת חטא מביאה לידי ענוה שהוא עניו ושפל רוח שומע חרפתו ואינו משיב

ורבינו משה כתב בפ"ג מהלכות תשובה⁵², שהכופרים בביאת הגואל אין להם חלק לעולם הבא, וכל שכן הכופר בגן עדן שמוציא המקרא ממשמעו ועוקר דברי תורה, מה שאין כן בביאת הגואל, שאינו מוציא המקראות ממשמען, שהרי הלל שהיה מחכמי התלמוד היה אומר⁵³ אין משיח לישראל, שכבר אכלוהו בימי חזקיהו, וכל המקראות שנאמרו על הגואל היה מפרשן לשעבר, ולא נקרא כופר בכך, שהרי היה מיישב המקראות, אלא אמרו שרא ליה מריה להלל, שהרי זכריה שהיה אחרי חזקיהו הרבה היה מתנבא על הגואל, שנאמר⁵⁴ מלכך יבוא לך, וכל שכן הכופר בגן עדן, שעוקר דברי תורה לגמרי, שהיא כפירה גדולה, וראוי לומר עליו שרא ליה מריה, אם היה שום חכם מחכמי התורה שגג בזה.

[צח, א] אמר להם לכשיפול השער הזה ויבנה ויפול [ויבנה ויפול] ואין מספיקין לבנותו עד שבן דוד בא. פירוש, רמז להם שלא יבוא אלא לזמן ארוך, ולכשיגיע זמנו ימהר לבא ולא יתיי⁵⁵ אדם ממנו, כמו שנאמר⁵⁶ אני ה' בעתה אחישנה.

[ק, ב] רבי עקיבא אומר אף הקורא בספרים החצונים [קא, א] והלוחש על המכה. פי' י"ל, שלא בא ר' עקיבא לחלוק על ת"ק, אלא מר מאי דשמיע ליה קאמר, ומר מאי דשמיע ליה קאמר, דהכי אמרינן בפרק ידיעות הטומאה⁵⁷: ר' יהושע בן לוי מסדר להני קראי וגאני, והיכי עביד הכי, והא אמר ר' יהושע בן לוי אסור להתרפאות בדברי תורה, להגן שאני, ואלא אסור היכי דמי, כגון דאית ליה מכה,

ואינו כועס. ענוה מביאה לידי חסידות שהוא עובד הקב"ה מאהבה ושוגה באהבתו תמיד ומזכה את הרבים, ומושכן לאהבת הקב"ה, כמו שנאמר (ירמיה טו יט) אם תוציא יקר מזולל כפי תהיה, וזו היא מעלת הנביאים שרוח הקודש שורה עליהם שנאמר אז דברת בחזון לחסידיך. 47 דברים כט יח. 48 יבמות כד א. 49 מכילתין לעיל נא ב. 50 מכילתין להלן צט א. 51 עיין בתורת האדם להרמב"ן שער הגמול (מהדורת שעוועל עמ' רצד) שמאריך לבאר ענין גן עדן עי"ש. ועי' בפירושו לחומש בראשית ג כב. 52 רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ו. 53 להלן צט א. 54 זכריה ט ט. 55 נראה להשלים: יתיאש. 56 ישעיה ס כב. 57 שבועות טו ב.